



Mestras e mestres do exilio interior

Fotografía: Concepción Rodríguez Gómez, mestra, casada con Herminio Barreiro Calvete, mestre represaliado (fotografía cedida pola familia)

REVISTA GALEGA
DE EDUCACIÓN
PUBLICACIÓN DE NOVA ESCOLA GALEGA

ISSN: 1132-8932

Páx. 17-20

Anxo S. Porto Ucha

Universidade de Santiago
angelserafin.porto@usc.es

Raquel Vázquez Ramil

Universidade de Valladolid
(Campus de Soria)
mariaraquel.vazquez@uva.es

INTRODUCCIÓN

Comenta Julio Ruiz Berrio en *La voz y la palabra* (Ramos Zamora, 2006, pp. 11-16) que a consideración profesional como parte da represión xeral dos mestres e mestras convén recordar que abrangue dous grandes capítulos: o *exilio exterior* e o *exilio interior*. Engade o autor que máis ampla e coñecida é a literatura sobre o primeiro caso. O exilio cara ao exterior foi un caso de represión "pura e dura". Aínda que dramática foi a vida dos que tomaron o camiño do exterior, trágica foi tamén, tanto a triste sorte dos desaparecidos (fusilados ou paseados) coma

a dos que viviron en cada momento "condenas, depuracións, inhabilitacións, insultos, palizas, destierros interprovinciais, fame, miseria intelectual e sumisión pedagóxica, en resúmen, un auténtico *exilio interior*". Percibiuno moi ben X. M. Beiras nun limiar: "É un gran acerto pór á luz esa faciana, máis agochada aínda cás outras, da traxedia humana dos mestres represaliados que sobreviviron, mais ficaron mancados de por vida moral, social e existencialmente" (2008, p. 10).

O EXILIO. CONCEPTUALIZACIÓN TERMINOLÓXICA

María Moliner define o exilio como “destierro, en especial el impuesto a la persona de que se trata por las circunstancias de su país, y más particularmente, por las persecuciones políticas” (1966, vol. I, p. 1254). O exilio aparece, así, xunguido ao movemento de saídas, identificado co seu carácter político. Porén, o carácter aberto do fenómeno lévanos a unha grande familia de sinónimos e derivados (con “ex-”, “in-”, “des-”, “en-” etc.): expulsar, expatriar, excluír, excomunicar, internar, desarraigar, encartar etc. (Naharro-Calderón, 1994, p. 25). De aí as dúas variantes, a do exilio exterior e interior. A etimoloxía de *exilio*, do latín *salire* ‘saltar’, ten connotacións de natureza agresiva do acto: “echar fuera, desterrar, provocar un salto forzado desde el propio hogar o el propio país; y por extensión el de una persona que es expulsada por una autoridad” (Ilie, 1981, p. 19).

O exilio busca válvulas de escape, como é a práctica da escritura (literatura). Outra das súas características é a sorpresa. Este tipo de exilio desenvolve mecanismos de resistencia da espera e da adaptación, de supervivencia. O exilio, pola súa mesma natureza, rexeita calquera tipo de xeneralización, aínda que forme parte dun colectivo.

Con relación á actitude dos demais, cabe dicir que o exilio é sempre desfavorable para a persoa que o sofre. Por outra parte, tense constatado que, no caso do exilio exterior, prodúcese, ás veces ironicamente, unha fonte ambivalente de desgraza e de riqueza, tanto para o desterrado como para as comunidades que o acollen. Dicir tamén que o mesmo descontento que sofre o que se vai fóra do país pode experimentalo o que queda nel.

Cando o exilio cobra forza, institucionalízase. Por paradoxo, vai perdendo capacidade de resposta, apágase progresivamente diante doutras preocupacións. Hai falta de subsistencia. Contribúe ao esquecemento. Permanece, sen esquecerse de todo, como fosilizado.

EXILIO INTERIOR. MODALIDADES E CARACTERÍSTICAS

Tense falado do exilio [exterior] como sorte. Decía Carmen de Zulueta (filla de Luis de Zulueta e sobriña de Julián Besteiro), alumna da ILE e do Instituto-Escuela, na presentación do libro do que é autora, *Caminos de España y América* (2004), que o exilio non foi para ela unha desgraza, senón unha sorte, “un golpe del destino que le permitió, sobre todo, aprender muchas cosas” (2004b, p. 109).

De entre os poetas da Xeración de 1927, Vicente Aleixandre e Gerardo Diego non abandonaron España despois da guerra. En 1944, Vicente Aleixandre, poeta do exilio interior, en *Sombra del Paraíso*, álzase contra a España en ruínas da posguerra, facendo estética ou existencialismo, mentres Dámaso Alonso ou Labordeta clamaban diante da estéril inxustiza do mundo.

O exilio interior ten que ver tamén co amordazamento, coa situación de non querer deixarse ver nin oír, se ben sen renunciar a vivir os acontecementos. Francisco Ayala, ao comentar *La gallina ciega* de Max Aub, di: “(...) me sorprendió al hablar con ellos - pues se trataba de antiguos republicanos que debieron padecer el llamado ‘exilio interior’ - el que todos indefectiblemente torcían el gesto con leve desaprobación al mencionarlo” (Ayala, 1973, p. 1).

Hai, pois, no sentido que aquí queremos darlle a este traballo, reducido por limitacións de espazo, distintas formas de exilio interior, distintos “exilios inte-

riores”: o cárcere, os traslados, o “exilio latente”, a culpabilidade, o “autismo social”, o exilio da cultura, o exilio da familia, a marxinação na escola, a desinformación, a resistencia...

O cárcere flota na néboa da espera incerta, das largas visitas, das demoras nas viaxes, do illamento, onde purgaron o seu exilio interior moitos dos nosos exiliados e exiliadas. Os traslados, que se deron con forte intensidade no caso das mestras e mestres depurados, podemos entendelaos como un destierro dentro das propias fronteiras do mesmo Estado.

O “exilio latente” está relacionado coa fosilización e o esquecemento. Achámolo cando a mediados dos anos corenta o réxime empezou a facer “vista gorda”, debido a que as estruturas políticas e culturais do franquismo xa eran o suficientemente estancas e non había perigo. É un momento de “exilio latente”. Tras o fracaso da espera, o discurso vólvese acedo, baixo a perspectiva do esquecemento. Pero achámolo igualmente máis adiante no tempo, co fenómeno da transición española, transición pactada e non “rupturista”. Unha das consecuencias da situación no Franquismo foi a culpabilidade dos que se quedaron. Non faltou entre a xente quen se queixase de que os anteriores tiveran máis oportunidades, de ter mellores mestres. Dalgún xeito botáronlle a culpa aos que quedaron.

No “autismo social” como modalidade de exilio interior, facemos uso do termo utilizado por Miguel Salabert (1988, p. 10), quen na Introducción á súa novela *El exilio interior* sinala que, afortunadamente, son moitos os que non cren que o franquismo sexa unha historia remota. Continúa enquistado en hábitos e modos profundamente enraizados. No “exilio interior” inclúe a todos os que se resistiron pasivamente ou aos que a súa úni-

ca colaboración co franquismo consistiu en non loitar activamente contra el. Nese senso, o exilio interior era, en dúas palabras, "autismo social".

Co termo "exilio da cultura" queremos significar os atrancos para acceder á cultura. Ademais do radicalismo dos primeiros tempos, das dificultades que tiveron os directamente implicados e as súas familias, ese tipo de exilio permaneceu longo tempo durante o franquismo. Todos lembramos os requisitos necesarios para entrar no Maxisterio, aínda nos derradeiros tempos do réxime: informe do cura, da garda civil; máis atrás, bos costumes, adhesión... Á parte, a derivación que colleu a propia formación do profesorado, cos planos de estudo que se arbitraron (1940, 1942, 1945, 1950, 1967, 1972) cos que houbo que convivir profesionalmente e non temos aquí espazo para analizar. Á parte, os que estudaron nas Escolas de Maxisterio da Igrexa, que foron aparecendo a partir de 1945 (unha media ducia na Galiza).

Por "exilio da familia" queremos significar situacións límite, incompreensións, reaccións psicolóxicas fronte ás calamidades vividas, que afectaron tamén ás mulleres como donas e como nais, que necesitaban dunha referencia concreta cando os homes estaban no cárcere. Éralles preciso poder explicar aos fillos a vida que vivía o preso. Podemos achar incluso casos nos que algún dos fillos se afiliase á Falanxe etc.

A marxinação na escola ten que ver co rexeitamento á mesma, co convivir cos fillos dun ou doutro bando na escola, de distintas formas de pensamento político, de aprender a "amar a la patria" nas emocionadas leccións de Historia dunhas enciclopedias que tamén foran depuradas. Na citada novela de Salabert, o profesor do protagonista, un cura "escuchimizado" só se dirixía a

el cando había que limpar o encerado ou ir polo mapa, aprendeu que a Garda Civil enfrontou aos pobres cos ricos (el era pobre, polo que tamén era malo), ser rico era ter bocadillo (que tampouco el tiña), era ser libre. Os ricos xogaban ao balón sen preocuparse dos zapatos (el non podía). Incluso algún se privaba dunhas moedas para dalas de esmola, polo que a caridade era unha virtude de luxo. E, xa no Instituto, se quitabas boas notas, tiñas posibilidades, do contrario, tiñas o castigo do mundo. No noso contexto, a análise do relato *A lingua das bolboretas*, do libro de Manuel Rivas *¿Que me queres, amor?* (1995, pp. 19-34) é fundamental.

O REFUXIO DOS MESTRES E MESTRAS NO EXILIO INTERIOR

Nunha investigación realizada, levamos identificado e analizado distintos "exilios interiores" concretos (Porto Ucha, 1995, pp. 15-36; Porto Ucha e Vázquez Ramil, 2017, pp. 31-68). De Luís Soto, que fora mestre de Mondariz antes do fatídico golpe de Estado dos militares en 1936 e o exilio ás Américas, diciannos nunha entrevista: "Acompañábase sempre cun libro baixo o brazo. Era un gran amante dos libros. Tiña por costume sentar diante da súa escola ao solpor, deleitándose na lectura". De Xosé M^a Cobas Fontenla, que estivera de mestre na aldea de Liñares (en Castrelo, Forcarei), "recórdano como un mestre mozo moi amante da lectura e moi integrado coa xente". Os dous estiveran tamén escondidos nunha cova.

Respecto á escritura, a cousa xa era distinta, agás notábeis excepcións, ademais da práctica de comunicación por correo. Hixinia Tobío Fraiz, mestra de Caldas de Reis, recitou para nós algunhas poesías inéditas de seu pai, o mestre depurado Manuel Tobío Cernadas, procedente de Bandeira. Queda, si, unha lite-

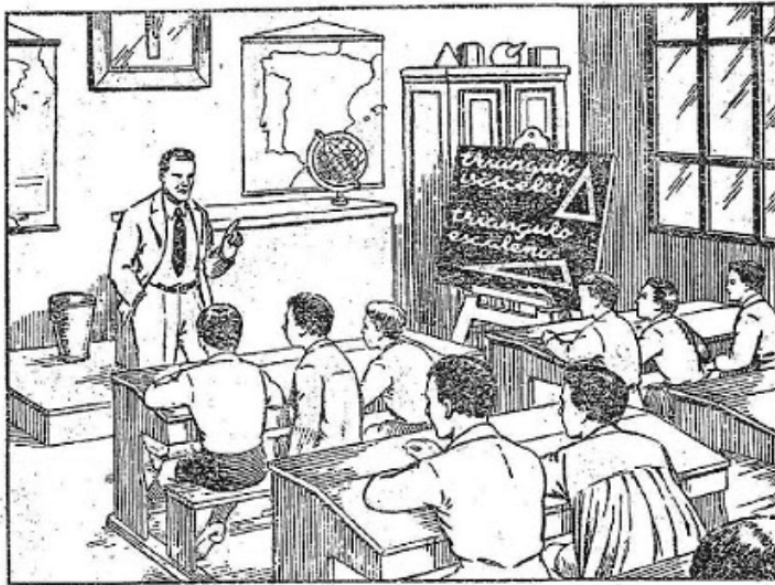
ratura trágica, arrepiante, a dos que estaban en capela, esperando o momento trágico das sentenzas, dispoñendo as últimas vontades (Alonso Montero, 2009), dos que nós mesmos levamos destacado aos mestres Benigno Rey Pavón, Víctor Fraiz Villanueva ou Antonio Mojón Vázquez. Certamente existe unha especie de paralelismo nestas despedidas, presente tamén noutros condenados.

Entre as variedades de exilio interior, chamounos especialmente a atención o exilio do ocio e dos amigos, vivido polo mestre do Porriño Bernardo Álvarez Arias, que adoitaba tomar café cos amigos, entre eles, Xoaquín, Administrador de Correos, ao que "pasearon" por ser de esquerdas: endexamais saíu tomar café fóra da casa.

O traslado convertíase nun auténtico desterro, como foi o caso de Xosé M^a Álvarez Blázquez, mestre de Coia con novo



O mestre da Bandeira Manuel Tobío Cernadas, pai de Hixinia Tobío, mestra de Caldas de Reis (fotografía cedida pola familia)



El maestro nos instruye y nos educa para que seamos mañana hombres de provecho.

destino en Zamora (De Gabriel, 2019). Na nosa investigación sobre a provincia de Pontevedra, foron sancionados con traslado fóra da rexión un total de 33 (27 mestres e 6 mestras).

Queremos referirnos finalmente ao exilio interior como resistencia. Houbo significados docentes que ofreceron resistencia. Reuniáanse co pretexto de falar doutras cousas, publicaron en *La Noche de Santiago*, impulsaron Galaxia como experiencia cultural etc. Destacados galeguistas coma os inspectores Roxelio Pérez González e Luís Viñas Cortegoso, Paco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto e Xosé M^a Álvarez Blázquez tiveron moito que ver con esta especie de exilio interior. O que fora mestre de Budiño (O Porriño), Luís Carrajal Peón, fortemente sancionado a Soria pola laudábel experiencia da CREANN, achámolo máis tarde, nos anos difíciles do Franquismo, silandeiro, cunha experiencia similar en Simes (Meaño). Outro caso foi o de Herminio Barreiro Calvete, mestre de Vilanova de Arousa, sepa-

rado do servizo e dado de baixa na escala en 1936. Colaboraba no xornal socialista *La Hora* de Pontevedra, que os inimigos incluíron na denuncia. Porén, a súa ilusión era sempre volver á escola. Estivo ocupado en diferentes traballos, co expediente apartado no Ministerio. Por fin, incorporouse en 1973! Mentres, foi a súa dona, Concepción Rodríguez Gómez, tamén mestra no seu particular exilio interior, a que tivo que tirar para adiante cos fillos pequenos.

Xunto coa resistencia, podiamos falar do recordo permanente, que viviron mestras como Clementina Villar Martínez, moi coñecida no MUPEGA pola homenaxe realizada: "Viva la República" foi o berro que pronunciou o seu irmán Nicanor, mestre de Mazaricos, asasinado en Caldas de Reis o mesmo día do fusilamento de Alexandre Bóveda, o 17 de agosto de 1936.■

- ALONSO MONTERO, X. (2009). *Cartas de republicanos galegos condenados a morte (1936-1948)*. Vigo: Xerais.
- AYALA, F. (1973). Una gallina ciega. *Ínsula*, 320-321, pp. 1-4.
- BEIRAS, X. M. (2008). Limiar. En Porto Ucha, A. S. *Mestras e mestres pontevedreses depurados polo franquismo. Primeras accións represivas e estudo por concellos no sur da provincia (1936-1942)*. Ponteareas: Alén Miño, pp. 9-11.
- Crónica. Presentación de *Caminos de España y América*, de Carmen de Zulueta (2004b). BILE, 56 (diciembre), p. 109.
- DE GABRIEL, N. (2019): Xosé M^a Álvarez Blázquez. *Mestre republicano. Diario escolar e desterro*. Vigo: Galaxia.
- ILIE, P. (1981). *Literatura y exilio interior*. Barcelona: Fundamentos.
- MOLINER, M. (1966). *Diccionario de uso del español*. Madrid: Gredos, 2 vols.
- NAHARRO-CALDERÓN, J. M. (1994). *Entre el exilio y el interior: el "entresiglo" y Juan Ramón Jiménez*. Barcelona: Anthropos.
- PORTO UCHA, A. S. (2005). De rexeitados a esquecidos. O exilio interior dos mestres e mestras galegos depurados polo réxime franquista. *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, 9, pp. 15-36.
- PORTO UCHA, A. S. e VÁZQUEZ RAMIL, R. (2017). A depuración do maxisterio primario na provincia de Pontevedra (1936-1942). *Sarmiento. Revista Galego-Portuguesa de Historia da Educación. Revista Galego-Portuguesa de História da Educação*, 21, pp. 31-72.
- RIVAS, M. (1995) *Que me quieres, amor?* Vigo: Galaxia.
- RUIZ BERRIO, J. (2006). Prólogo. En Ramos Zamora, S. *La represión del magisterio: Castilla-La Mancha*. Ciudad Real: Al-mud, pp. 11-16.
- SALABERT, M. (1988). *El exilio interior*. Barcelona: Anthropos.
- ZULUETA, C. DE (2004). *Caminos de España y América*. Madrid: Residencia de Estudiantes.